

---

*Ю.М.Шевченко,
аспірант кафедри історії та політології
НУБіП України*

РЕЛІГІЙНА СВОБОДА І РЕЛІГІЙНІ ПРАВА В ЧАСОВОМУ ВИМІРІ

Сучасне розуміння свободи і прав людини, зокрема релігійної, сформувалося в перші десятиліття після Другої світової війни. На думку В.Єленського, дослідники цієї проблеми мають досить ґрунтовні підстави стверджувати, що саме трагедія війни, ті жахи, яких зазнало людство, і його прагнення уникнути їх у майбутньому викликали до життя феномен «революції прав людини» [1].

Права людини, в широкому розумінні цього слова, лежать у площині відносин людина – суспільство – держава, а релігійна свобода і релігійні права проєктуються в площину відносин людина – церква – держава. З огляду на це осмислення основ розвитку державно-церковних відносин має базуватися на достовірному знанні про стан релігійної свободи і релігійних прав громадян. Інакше кажучи, свобода совісті і релігійні права є каркасом, на якому формується будівля відносин між державою і церквою.

Огляд публікацій з пропонованої теми показує, що вивчення проблеми релігійної свободи і релігійних прав належить до сфери зацікавленості багатьох суміжних галузей гуманітарних знань.

Зокрема, в контексті проблем наукової галузі державного управління вона розглядалася в роботах В.Бондаренка [7]. Філософські, політологічні і релігієзнавчі особливості досліджуваної проблеми висвітлювали М.Бабій, С.Бублик, О.Бучма, М.Закович, В.Клімов [6]. Проблема функціонування і розвитку системних суспільно-релігійних відносин, розв'язання яких визначає стратегію гуманітарної політики і демократичних реформ в Україні, присвячено велике дослідження С.Здіорука [4]. Узагальнені новітні дані з досліджуваної проблеми містить десятитомне видання «Історія релігії в Україні» провідних вітчизняних учених: А.Колодного (голова редколегії), В.Кременя, П.Яроцького та ін. [6]. Науково об'ємні, адаптовані для практичного застосування дані містять матеріали Міжнародних наукових конференцій з проблем свободи совісті,

державно-церковних відносин у різних країнах світу, організованих Державним комітетом України у справах релігій разом з іншими провідними вітчизняними й зарубіжними науковими установами, а саме: «Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні» (1994 р.), «Релігійна свобода: мас-медіа, школа й церква як соціальні фактори утвердження» (2001 р.), «Релігія й закон: проблеми правового врегулювання державно-церковних відносин» (2001 р.). У матеріалах цих конференцій обґрунтовується і конкретизується поняття релігійної свободи і релігійних прав як пріоритетної потреби гармонійного розвитку особистості, важливого чинника подальшої демократизації суспільства, динамічного розвитку відносин між такими суспільними інститутами, як держава і церква.

З огляду на окреслену проблему метою статті є дослідження взаємозв'язку між станом забезпечення релігійної свободи і релігійних прав громадян та характером і особливостями відносин між державою і церквою. Завданнями цього дослідження є:

- вивчення стану реалізації релігійних прав на різних етапах розвитку людства, як і в різних людських спільнотах, що, своєю чергою, має допомогти глибше зрозуміти природу відносин між такими суспільними інститутами, як держава і церква;
- вивчення особливостей українського історичного досвіду у сфері державно-церковних відносин.

Гадаємо, доцільним є проаналізувати насамперед західний досвід, оскільки він є своєрідною парадигмою, адже вчення про природні права (сьогоднішня термінологія називає їх правами людини) виникло і розвинулося на християнському Заході.

Звісно, що таке твердження не заперечує значення для розвитку людства інших концепцій щодо ідеалу справедливості й порядку в людських взаєминах, вироблених великими релігійними культурами світу. Але у формі суб'єктивних природних прав цей ідеал постає саме на Заході.

Один із провідних дослідників цієї проблематики, Б.Тірні, зазначає, що «навіть на Заході вчення про релігійні права з'явилося досить пізно, долаючи опір традиції, яка перед тим безболісно сприйняла інші права людини» [5].

Цю думку підтверджує й те, що саме Римська Католицька Церква останньою з християнських церков поділяє принцип свободи віри, який найповніше виражений у Декларації про релігійну

свободу, прийнятій на Другому Ватиканському Соборі 1965 р. Цей документ може слугувати відправною точкою для подальшого аналізу складного і суперечливого шляху, яким пройшло людство до утвердження релігійної свободи. У 1965 р. від імені Вселенської Католицької Церкви було проголошено, що людина має право на релігійну свободу. Це означає, що ніхто не має зазнавати приневолення як з боку окремих осіб чи суспільних груп, так і з боку будь-якої людської влади, «...право на свободу віри ґрунтується на природній гідності людини, що пізнається як через сповіщене нам слово Боже, так і людським розумом» [2].

Безперечно, що за всі роки, що минули з часу оприлюднення цього документа, людство утвердилося не так у практичному втіленні філософії прав людини, як в їх ідейному сприйнятті. Можна сказати, що необхідність дотримання прав людини ніхто не заперечує, більше того, вони стали значною мірою модною ширмою, якою часто прикривають і виправдовують далеко не правову і не людяну практику.

Зазначимо, що навіть за саму ідею релігійної свободи і прав людини понад сім століть тому можна було поплатитися життям. Як доказ наведемо уривок з Декрету Четвертого Лютеранського Собору, який відбувся в 1215 р.: «Ми відлучаємо від Церкви й проклинаємо всяку ересь, що повстане проти святої православної і вселенської віри... Світські владноможці, котрі прагнуть пошани й послуху серед підданих, повинні з вірою в серці заприсягтися робити все, що в їхніх силах, для винищення усіх єретиків, на яких вкаже церква» [2].

Далі спробуємо простежити, як протягом століть змінювалось співвідношення сил у трикутнику суспільство – церква – держава і як це впливало на стан забезпечення релігійної свободи і релігійних прав людини. Передусім розглянемо, чи мали місце ідеї релігійної свободи і релігійних прав у часи зародження християнства.

У традиції християнства від самого початку співіснували різні елементи, які могли з часом розвинути як у напрямі утвердження свободи віри, так і в практику релігійних переслідувань. Ні в кого з дослідників проблеми прав людини не викликає заперечень те, що християнській ідеї завжди був притаманний ідеал свободи віри, однак очевидним є й те, що його не завжди відкрито визнавали.

Загальновідомо, що перші християни зазнавали гонінь і переслідувань, а тому вітали релігійну терпимість, яка почала утверджуватись лише після того, як самі імператори на вернулися до

християнства. У 313 р. імператор Костянтин видав Міланський едикт, який гарантував таке ставлення до християн і до представників інших релігій. Однак згодом, в основному через те, що політичні опоненти намагалися використовувати нехристиян у боротьбі за владу, імператори вже не були поблажливими до них.

Перші три століття можна назвати часом зародження і тяжких випробувань для нової християнської релігії, на початку четвертого століття починають утверджуватися ідеї терпимості і релігійної свободи. До ранніх проповідників релігійної свободи належать такі визначні апологети християнства, як Іларій із Пуатьє і Лактанцій. Зауважимо, що слова останнього на підтримку свободи віри не втратили своєї сили і сьогодні: «Свобода має релігію за свою домівку. Адже ніщо не потребує свободи волі так сильно, як віра, і ні від кого не можна вимагати поклоніння тому, чому він поклоняється не бажає» [2].

Однак справжній поворот у богословсько-філософській думці і соціальному вченні християнства здійснив Аврелій Августин (354–430), вперше узагальнивши погляди не тільки нової християнської релігії, але й грецьких і римських філософів, особливо Платона, Арістотеля і стоїків. Особливої уваги надає Августин проблемі ставлення держави до релігії і церкви. Він слушно зазначає, що характер державно-церковних відносин великою мірою залежить від того, чим насправді є держава в суспільній свідомості, насамперед у свідомості тих, хто це суспільство представляє. А оскільки держава передусім офіційний представник суспільства, важливим є те, вважає вона себе абсолютною цінністю чи історичним явищем, що відіграє обслуговуючу роль у задоволенні потреб людини.

Августин виступає проти абсолютизації держави, а також проти деспотизму влади, підкреслюючи піклувальний характер держави, розуміючи останню як владу, виразники якої здійснюють її над вільними людьми. Завданням такої влади є передусім турбота про благо підвладних (підданих). Саме загальне благо для всіх виправдовує надзвичайне право державної влади вимагати від них підкорення. В такому розумінні влада необхідна як гарант соціального порядку і досягнення загального блага, у якому реалізується благо підвладних. Лише в такому значенні, як необхідної умови існування того, що створене Богом, влада походить від Бога. Та окрема людина як особистість не розчиняється в державі, а, навпаки, є її складовою.

Одне з важливих завдань держави, покликаної опікуватися

громадянами, – турбуватися про релігію як систему найвищого духовного удосконалення і спасіння. Августин ставить і більш конкретне питання – про відносини держави і церкви. Він вважає, що церква і держава повинні взаємодіяти, оскільки як суспільні інституції вони потрібні і корисні одна одній.

Цікаво, що Августин вперше розглядає церкву і державу як два незалежні і рівноцінні інститути, між якими існує взаємозв'язок. Однак цей взаємозв'язок (взаємозалежність) викликаний не їхньою сутністю, а обставинами, в яких вони існують і виконують своє призначення. Як суспільні інститути церква і держава є самодостатні, тобто такі, що можуть досягати своїх основних цілей незалежно одна від одної [2].

Більшість дослідників державно-церковних відносин, особливо вітчизняних, залічують Августина до основоположників теократичної концепції держави. У працях вітчизняних дослідників відносин між державою і церквою можна знайти твердження, що цей мислитель «ратував за поглинання держави церквою». «Згідно з Августином, церква усуває «мирський союз» (державу), поглинаючи його атрибути і функції» [3, 27]. Однак уважніше вивчення його поглядів на державу дає підстави для висновку, що він лише прагне віднайти шлях до побудови ідеальної держави, у якій би існувала тісна взаємодія між державою та церквою і визнавались найвищі цілі людини.

Зрозуміло, що в працях Августина ми не знайдемо таких термінів, як «релігійна свобода» і «релігійні права». Але, на відміну від інших перших християнських письменників і проповідників цієї епохи, таких як св. Юстин, Минуцій Фелікс, св. Іринеї, Тертуліан, св. Климент Александрійський, св. Кіпріан, які у своїх полемічних апологетичних посланнях захищають права християн від звинувачень з боку нехристиянських авторів, він вперше розглядає проблему інституційної реалізації прав вільної людини через гармонійну взаємодію двох повноправних і незалежних суспільних інституцій – держави і церкви.

Деякі дослідники, зокрема Б.Тірні, вважають, що не існує однозначного погляду сучасних науковців на оцінку поглядів Августина і наслідків, які мала його концепція відносин між державою і церквою в майбутньому. «Новочасні історики, прихильні до Августина, відзначають, що в релігійних суперечках він завжди віддавав

перевагу дискусії та переконанню і не схвалював суворих покарань для еретиків – не наполягав, зокрема, на смертній карі; для нього метою приневолення було не покарати еретиків, а повернути їх до істинної віри, яка відкриє їм шлях до спасіння» [6, 13].

Безперечним є те, що його погляди мали великий вплив на всю епоху середньовіччя, яка відзначилася і такими негативними явищами, як придушення християнською церквою релігійного інакodomства.

Середньовіччя, з огляду на проблему, що розглядається, характеризується передусім відсутністю єдиної управлінської системи, яка б мала всю повноту влади в тогочасному суспільстві. Таку думку поділяє американський учений, фахівець з історії середньовіччя Б.Тірні: «У середньовіччі ніколи не було єдиної управлінської ієрархії, яка би здійснювала необмежену владу; натомість було дві – церква і держава, як ми кажемо сьогодні, – що часто змагалися між собою, обмежуючи владу одна одною» [5, 378–379].

Слід зазначити, що ідею незалежності і особливого статусу двох суспільних інституцій – церкви і держави – закладено в самих основах християнства. Згадаймо відомі з Євангелія слова Ісуса Христа: «Віддайте кесареві, що кесарево, а Богові – що Боже» (Мр. 12:17) [7, 59].

Звичайно, на практиці цього принципу не завжди дотримувались. Однак навіть імператор-християнин у теократичній державі-церкві не мав абсолютної влади і змушений був зважати на вимоги церковної ієрархії, а з падінням імперії на Заході незалежне становище церкви було рішуче відновлене Папою Геласієм (492–496).

Вдруге проблема відносин між папою та імператором актуалізувалася близько 800 р., коли Карл Великий спробував заснувати нову теократичну імперію. Таку практику продовжували його наступники з Оттоманської та Саліанської династій у Німеччині, які оголошували себе вікаріями Бога на землі і взяли у своїх володіннях церкву під повний контроль, призначаючи там єпископів без погодження з папою. Пізніше, після захоплення Рима німецькими імператорами, вони таким самим чином призначали й пап. Така ситуація тривала фактично аж до понтифікату Григорія Сьомого (1073–1085), який оголосив непримиренну боротьбу існуючому порядку як такому, що суперечить божественній справедливості. Здійснюючи політику незалежності церкви від світської влади, він заборонив поширену практику призначення єпископів королем. Боротьба між королями і папами поновлювалася знову й знову протягом століть.

Поклавши край теократичним зазіханням королів, папи не раз піддавалися спокусі самим здобути теократичну владу. Часом вони висували крайні вимоги на зразок верховенства над усім християнським світом як у духовних, так у світських справах. Деякі дослідники державно-церковних відносин доби середньовіччя, зокрема і Б.Тірні, вважають, що кульмінаційний момент у боротьбі за теократичну владу настав у 1302 р., коли папа Боніфатій Восьмий видав буллу *Unam Sanctam*, у якій безкомпромісно заявив, що «кожне людське створіння повинне підлягати владі Римського Понтифіка» [3, 13]. Природно, що сам Боніфатій зазнав поразки від французького короля, проти якого був спрямований цей документ.

Підсумовуючи короткий історичний аналіз відносин між церквою і державою протягом майже тисячі років, починаючи з періоду раннього християнства та теократичної по суті держави Костянтина Великого і доби середньовіччя, можемо висновити, що в середньовічному суспільстві сформувався дуалістичний тип державно-церковних відносин, який заклав основу для майбутнього незалежного розвитку і співпраці цих важливих суспільних інституцій.

Зазначимо, що дуалізм у відносинах між державою і церквою у добу середньовіччя суттєво відрізнявся від новочасного типу відносин розділення церкви і держави чи його вульгарної трансформації тоталітарними режимами відділення церкви від держави. Попри негативний вплив, на якому зосереджується увага у більшості висновків щодо значення цього періоду для майбутніх і навіть новочасних позитивних змін у відносинах церкви і держави у вітчизняних наукових джерелах, важливо підкреслити, що в середні віки влада держави і влада церкви активно взаємодіяли і впливали одна на одну.

На жаль, наука не зберегла достатньо об'єктивних даних про стан релігійної свободи і релігійних прав у дохристиянській Україні-Русі. Спираючись на новітні дослідження, можна стверджувати, що він був достатнім для того, щоб християнська релігія могла розвиватися. Загальновідомо, що християнство в тогочасній Українській державі – Київській Русі – офіційно утвердилося приблизно 988 р., за князя Володимира Великого. Тобто на межі першого і другого тисячоліть Русь-Україна була офіційно визнаною християнською державою, і християнська релігія та християнська церква вже тоді були важливим чинником державної політики.

Однак мусимо враховувати і той факт, що «народи неофіти кінця першого християнського тисячоліття, в тому числі і русичі, мали справу не з первісним, ще неусталеним догматично й інституційно християнством початкового періоду. Вони знайомилися з християнськими ідеями, які на той час пройшли тривалу еволюцію та існували в двох основних інтерпретаціях, східній і західній. І це ставило новохристиянські народи перед необхідністю самовизначення» [6, 18]. Більше того, ці дві християнські традиції відрізняються не лише обрядово. Головна їх відмінність полягає у визначенні місця церкви і її ролі у тогочасній владній ієрархії.

Як бачимо з попереднього аналізу розвитку відносин між державою і церквою у часи зародження християнства і в добу середньовіччя, після падіння Римської імперії і переміщення центру державної влади на схід до Візантії, світська влада намагається активно використовувати церкву як механізм зміцнення свого впливу у внутрішній і міжнародній політиці. Як стверджують провідні російські науковці, «у IX–X ст., коли русичі від споглядання нової релігії поступово переходили до її засвоєння, центри східно- та західнохристиянських церков енергійно, конкуруючи між собою, пропонують свій приклад і організаційні послуги народам, які християнізуються» [6, 19]. Однак найсуттєвіша відмінність між Римською і Візантійською церквами полягає в тому, що Візантійська церква стає повністю залежною від світської влади, а Римська зміцнює свої незалежні від імператора позиції й провадить активну міжнародну політику.

Новітні дослідження державно-церковних відносин за часів Київської Русі спростовують усталене твердження про виключно східні візантійські корені Київського християнства. Так, на думку провідних вітчизняних учених, «одночасно з Візантійською церквою, яка доклала чимало зусиль до навернення в християнство народу Русі, свою увагу скеровує на цей край і Римська церква, яка ще з 60-х рр. IX ст. проводила місіонерську роботу на слов'янських землях» [6, 18]. Ті самі автори звертають увагу також на вплив видатних просвітителів Кирила-Костянтина і Мефодія. Цікаво, що відомості про діяльність апостолів слов'ян Кирила і Мефодія найкраще збереглися на території Русі. Не буде перебільшенням і твердження, що їхня спадщина сприймалась як частина слов'янської культури. А тому є всі підстави вважати, що кирило-мефодіївські

традиції було покладено в основу раннього київського християнства.

Підсумовуючи все вищесказане, сформулюємо свої висновки.

1. Протягом всієї історії людства релігія була важливим елементом життєдіяльності людських спільнот. Тому релігійну свободу і релігійні права залічують до найвагоміших факторів, які впливають на відносини між такими суспільними інститутами, як держава і церква.

2. Релігійні права і свободи зароджуються разом із зародженням християнства як реалізація притаманних йому ідей людської свободи і любові.

3. У боротьбі за незалежність церкви від світської влади, як і за зменшення впливу релігії на світські проблеми, протягом багатьох століть на Заході сформувалась модель партнерських відносин між державою і церквою.

4. Київське християнство формувалося в часи, коли західна і східна християнські традиції були добре вираженими і ввібрали все найкраще, що давали для суспільної організації ці дві традиції, утверджуючи у відносинах між державою і церквою ідеали, притаманні ранньому християнству.

Напрями подальших досліджень лежать у площині наукового обґрунтування української моделі державно-церковних відносин, що базуватиметься на притаманному для київського християнства гуманізмі, високому рівні релігійної свободи і забезпеченні релігійних прав.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Сленський В.* Релігія, церква і суспільство в Україні: початок 2002-го // Людина і світ. – 2002. – №3. – С. 31–36.
2. *Сленський В.* Релігійна свобода: українська реальність і світовий досвід // Релігійна свобода і права людини: Правничі аспекти: У 2 т. – Т. 2. – Львів : Свічадо, 2001. – 376 с.
3. *Майка Ю.* Социальное учение католической церкви. – Рим; Люблин : Изд-во Святого креста, 1994. – 479 с.
4. *Здіорук С.* Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття : Монографія. – К. : Знання України, 2005. – 552 с.
5. *Тірні Б.* Релігійні права: історичний огляд // Релігійна свобода і права людини: Богословські аспекти: У 2 т. – Т. 1. – Львів: Свічадо, 2001. – 428 с.
6. *Історія релігії в Україні: У 10 т. – Т.4 : Католицизм / За ред. П.Яроцького. –*

К., 2001. – 598 с.

7. Бондаренко В.Д. Релігія і політика // Релігійна свобода : Наук. зб. – К., 1998. – С. 28–36.

Шевченко Ю.М. Релігійна свобода і релігійні права у часовому вимірі.

У статті проаналізовано різні історичні епохи, у межах яких існували колись та існують нині різні варіанти релігійних прав і обов'язків людини. В центрі уваги – процеси, що зумовлюють відмінність у правах та свободах в окремих історичних проміжках. Проаналізовано підходи до вивчення понять «релігійні права» та «релігійна свобода».

Доводиться, що серед усіх прав і свобод людини центральне місце належить правам і свободам у галузі світогляду кожної окремої людини. Протягом віків права і свободи людини оголошувалися, обмежувалися і регулювалися в моральних поняттях добра і зла, в релігійних канонах гріха і благочестя, в низці юридично-правових документів, а також в педагогічних та побутових рекомендаціях. Центральне місце серед них завжди займали права і свободи стосовно релігії. Це зумовлено тим, що релігія була і досі лишається найбільш масовим світоглядом.

Ключові слова: релігійні права, релігійна свобода, релігія.

Шевченко Ю.Н. Религиозная свобода и религиозные права во временном измерении.

В статье проанализированы различные исторические эпохи, в пределах которых существовали когда-то и существуют сейчас разные варианты религиозных прав и обязанностей человека. В центре внимания – процессы, обуславливающие отличие в правах и свободах в отдельных исторических промежутках. Проанализированы подходы к изучению понятий «религиозные права» и «религиозная свобода».

Доказывается, что среди всех прав и свобод человека центральное место принадлежит правам и свободам в сфере мировоззрения каждого отдельного человека. На протяжении веков права и свободы человека провозглашались, ограничивались и регулировались в моральных понятиях добра и зла, в религиозных канонах греха и добродетели, в ряде юридически-правовых документов, а также в педагогических и бытовых рекомендаций. Центральное место среди них занимали права и обязанности по отношению к религии. Это обусловлено тем, что религия была и до сих пор остается наиболее массовым мировоззрением.

Ключевые слова: религиозные права, религиозная свобода, религия.

Shevchenko Y. Religious freedom and religious rights in the temporal dimension.

The article analyzes the different historical periods within which once existed and now exist different variants of religious human rights and responsibilities. The focus of processes responsible for the difference in the rights and freedoms of the individual in the historical gaps. Approaches to the study of the concepts of «religious rights» and «religious freedom».

The article stipulates that among all human rights and freedoms central place belongs to the rights and freedoms in the field of philosophy of each individual. For centuries, human rights and freedoms proclaimed in the world, limited and regulated in the moral concepts of good and evil, religious canons of sin and virtue, in a number of legal instruments, as well as pedagogical and household recommendations. Central among these rights and duties held the rights and obligations with respect to religion. This is due to the fact that religion was and still remains the most massive worldview.

Key words: religious rights, religious freedom, religion.